

שותפות גוי הפוטרת את הוולד מן הבכורה

מכירת אבר לגוי כדי לעשותו שותף
האם מכירת חלק מן המוח לגוי מועילה כדי להפקיע קדושת בכור?
הקושיא על הרמב"ם
מכירת קנה וושט לגוי
האם שחיטה נחשבת כהטלת מום?
לפי הרמב"ם אין למכור אבר שהנשמה תלויה בו

מכירת אבר לגוי כדי לעשותו שותף¹

מן הפסוק בספר שמות (יג, ב) 'קִדְּשׁ לִי כָל בְּכוֹר פֶּטֶר כָּל רֶחֶם בְּבָנֵי יִשְׂרָאֵל בְּאֶדָם וּבַבְּהֵמָה לִי הוּא' למדו חז"ל (בכורות ג, א) שדין בכור בהמה נוהג רק בבהמת ישראל ולא בבהמת גוי. מה הדין בבהמה ששייכת בשותפות לישראל ולגוי? לדעת רבי יהודה היא חייבת בבכורה, ולדעת חכמים היא פטורה, כי הם מפרשים "כל בכור בבני ישראל" עד שיהיה כל הבכור של ישראל. מסקנת הגמרא שהשותפות של הגוי כדי לפטור את הוולד מן הבכורה יכולה להיות הן בוולד (בעודו ברחם) והן ע"י שותפות באם לפני ההמלטה; ששותפות באם פוטרת את הוולד מדין בכור לומדים מן הפסוק (שמות לד, יט) "כָּל פֶּטֶר רֶחֶם לִי וְכָל מִקְנֶדָּה תִּזְכָּר פֶּטֶר שׂוֹר וְשֶׁה".
האמוראים נחלקו שם האם צריך להקנות לגוי אבר שהנשמה תלויה בו, כלומר שאם יינטל תיעשה הָאֵם (הפרה, הכבשה או העז) נבילה או טריפה, או ששותפות גוי

1 מהתורה חובה לתת כל בכור בהמה טהורה לכהן, והכהן מקריב אותו בבית המקדש ואוכל את בשרו בקדושה; שחיטת בכור מחוץ לבית המקדש אסורה באיסור כרת. כשאין בית המקדש קיים, רק אם יפול בבכור מום מותר לשחוט אותו ולאכול, אבל גם אז אסור למכור את הבשר באיטליז או לשקול אותו במשקל. אדם שלא דאג למכירת מבכירותו כדלהלן ונולד בעדרו בכור בזמן הזה חייב לטרוח ולהחזיק אותו עד מותו של הבכור בלא שום תמורה (הכהן אינו חייב לטפל בבכור שלו). הואיל ויש חשש למכשולות רבות בבכור, הורו הפוסקים (שו"ע י"ד סי' שכ סע' ו) שמצוה על בעל העדר למכור לגוי חלק מן הבהמה שטרם המליטה, וכיוון שהגוי שותף בבהמה הבכור הנולד לה אינו קדוש (לעומת זאת לגבי פטר חמור הנפדה בשה כתב הרא"ש בתחילת מסכת בכורות שגם בזה"ז אין להשתמט מהמצוה ע"י שותפות עם גוי). כיום נציג משותף של הרבנות הראשית לישראל, רבנות "תנובה" ומדור בכורות ברבנות חיפה מתמנה כשליח ע"י מגדלי הבקר והצאן בארץ למכור את הקנה ואת הוושט של הבהמות המבכירות טרם המלטות לגוי; מכל המגדלים בארץ נידרש להציג עבור כל זכר שמובא לשחיטה, שע"פ חוק יש לו (כמו לכל בהמת בית) מספר ממשלתי אישי, "אישור מכירת בכורות" בר תוקף. (נמצא כעת בהכנה על-ידי חיבור מקיף על הלכות בכורות ומכירתם לגוי.)

באבר שאם יהיה בו מום ייפסל הבכור לקרבן מספיקה כדי להסיר מן הוולד דין בכור. אם אוזן תינטל מן הבהמה למשל, הבהמה תמשיך לחיות כמקדם, היא רק תהיה בעלת מום. להלכה פוסק השו"ע (יו"ד סימן שכ סע' ד) שדי בשותפות באוזן וכד', אך הש"ך (ס"ק ג) כותב שטוב להחמיר לעשות שותפות באבר שעושה את הבהמה נבילה או טריפה, כלומר אבר שחיות הבהמה תלויה בו. רש"י כותב שאבר שעושה נבילה, כגון וושט (כלומר צינור האוכל היוצא מן הפה לעבר הקיבה) או גרגרת (הצינור היוצא מהפה לריאות ודרכו נושמת הבהמה), אם לגוי יש חלק בו הבכור פטור מן הבכורה לכולי עלמא; ואכן הגרי"ש אלישיב שליט"א הנהיג במכירת הבכורות הארצית למכור לגוי את שניהם, את הקנה (הוא הגרגרת) ואת הוושט, למרות שכאמור די במכירת אחד מהם.

בשולחן ערוך הרב (בסוף הלכות פסח) כתב שהמנהג אצלם למכור את הבהמה המבכירה כולה לגוי לפני ההמלטה; אולם לא נהגו להחמיר בכך, וקיים ספק גדול בגמירות דעת במכירה כזו שאינה מכירה אמיתית. המוכרים באמצעות מדור בכורות של הרה"ר היו רגילים בעבר להקנות לגוי חלק מן המוח של הבהמה, כי רצו למכור אבר שהנשמה תלויה בו, כפי שכתב הש"ך הנ"ל שראוי להחמיר. אמנם כיון שהמוח הינו חלק סחיר, ויש לו מחיר בשוק, ואם היו מוכרים לגוי את המוח כולו היה חשש שאין למוכרים גמירות דעת למכור מוח של עשרות בהמות תמורת תשלום סמלי, לכן הוחלט שהמוכרים ימכרו רק מאית מן המוח ולא את כולו.²

האם מכירת חלק מהמוח לגוי מועילה כדי להפקיע קדושת בכור?

הרמב"ם בהלכות בכורות פ"ד הל' א כותב שאפילו היה לנוכרי אחד מאלף באם או בולד הרי זה פטור מן הבכורה. היה לגוי אבר אחד כגון יד [=רגל קדמית] או רגל, רואים כל שאילו יחתך יהיה בעל מום הרי זה פטור, ואם אפשר שיחתך אבר הנכרי ולא יפסל – חייב בבכורה. הטור בסימן שכ כותב שהוא הדין נמי אפילו יש לגוי כל שהוא ביד או ברגל פטור, שאינו צריך כל האבר, והלחם משנה (על הרמב"ם שם) כותב שכן דעת רש"י, כי גם זה נחשב מום.

בהמשך הטור תמה מדוע לפי הרמב"ם הגוי צריך להחזיק בשותפות באבר שלם, מדוע אי אפשר להסתפק בכך שאם יחתך החלק של הגוי זה ייחשב כמום הפוטר מן הבכורה? והבית יוסף בבדק הבית שם (וכן בכסף משנה הל' בכורים פי"ב הל' טו) מתרץ שהרמב"ם למד מדברי הגמרא בבכורות שם "כמה תהא שותפות הגוי ותהא

² בשטר ההרשאה עליו חתמו המוכרים צויין שהם מוכרים "חלק" מן המוח, אך נציגי הרבנות מכרו רק מאית מכל מוח. המוכרים כלל לא ידעו שמוכרים רק מאית ממנו, לכן מבחינת גמירות הדעת שלהם לא ברור מה הרוויחה הרבנות בזה שמכרה רק מאית מן המוח ולא את כולו. בענין ההערמה שיש כאן כבר דנו התוספות בפרק בתרא דע"ז (הביאם הש"ך סי' שכ ס"ק ז) כיצד מועילה המכירה, הרי מוכר בפרוטה אבר שלם ששווה פי כמה מפרוטה? והם מתרצים שכדי להפקיע קדושת בכור גמר ואקני.

פטורה מן הבכורה? אמר רב הונא אפילו אוזנו" - משמע שכל אוזנו קאמר, "מדאתקיף ליה רב נחמן לימא ליה שקול אודנא וזיל"; זהו לדעת הבית יוסף מקורו של הרמב"ם שצריך למכור אבר שלם.

אמנם הט"ז שם ס"ק ד כתב שגם הרמב"ם מודה שאם לגוי שייך חלק מן הבהמה שאם ייחתך תמות - הוי מום, למרות שאינו אבר שלם; לדעתו לשון הרמב"ם: "שאילו יחתך והיה בעל מום הרי זה פטור" מתייחס גם לחלק מהאבר. לפי הט"ז יש לעיין בהלכות טריפות בדיני נקובת המוח (יורה דעה סימן לא) האם נטילת מאית מן המוח עושה את הבהמה לטריפה; מבואר שם בהלכה א שהמוח עטוף בשני קרומים, ואם ניקב הקרום התחתון הבהמה טריפה. כדי ליטול מאית מן המוח יש לחתוך את שני הקרומים, ואם כן ודאי שנטילת מאית מן המוח בחייה הופכת את הבהמה לטריפה. יוצא אם כן שהמכירה של הרבנות הסתמכה על דעת הטור והבנת הט"ז ברמב"ם, אבל לדעת הבית יוסף ברמב"ם מכירה של מאית מן המוח לא נחשבת כשותפות גוי שמועילה לגבי בכורה כי אינה אבר שלם.

הקושיא על הרמב"ם

הכסף משנה בתחילת פ"ד מהלכות בכורות הקשה על איזו מציאות דיבר הרמב"ם באומרו "ואם אפשר שיחתך אבר הנכרי ולא יפסל - הרי זה חייב בבכורה", הרי כל אבר שינטל הופך את הבהמה לבעלת מום! ותירץ בדוחק: כגון שהיה יתר כמין אצבע³ בידיו או ברגליו, ואין בו עצם, שאם חתכו כשר. המהר"י קורקוס תירץ שניטל החלק החיצוני של קרניו ללא הזכרות שלהם, שלא הוי מום. על שני תירוצים אלו מקשה ה"חזון נחום" (הקדמון) שאלה פשוטה: הרי הרמב"ם מדבר גם על מקרה שהגוי היה שותף בעובר, אך לפי דעת הכסף משנה כיצד ידע הגוי שלעובר תהיה אצבע יתירה כדי שיקנה את האצבע המיותרת, ובכך יהיה שותף בבהמה? גם תירוצו הר"י קורקוס כלל לא מובן: הרי לוולד במעי אימו אין כלל קרניים, ואיך יעשה הגוי שותף בו? החזון נחום מתיר את הכסף משנה בדוחק, שמדובר שהגוי קנה מראש את האברים המיותרים שיהיו לולד; אך מדוע יחשבו הגוי והיהודי לעשות שותפות במילתא שכל כך לא שכיחא?!

בדרך אמונה (הל' ביכורים פרק יב סע' טו בביאור ההלכה ד"ה אם כשיחתך) תירץ הגרשי"ח קנייבסקי שליט"א שאברים פנימיים יתרים, כמו כוליא (=כליה), אינם פוסלים משום מום משום שהם נחשבים מום שבסתר⁴, ואם כן כל אבר יתר שהגוי קונה אותו ונעשה שותף בו בבהמה אינו פוטר מן הבכורה. גם על תירוצו זה קשה

3 רצונו לומר שהגידול דומה לאצבע אבל איננו ממש אצבע, כי אם מדובר שיש לבכור אצבע נוספת יוצא שעל כל אצבע יש ספק אם היא מיותרת או לא, ואם יש לגוי שותפות באחת מהם יש ספק אם שותפות זו פוטרת.

4 למרות שהם אסורים בהקרבה לכתחילה משום חסרון אבר, כי כל יתר כנטול דמי. ועי' רמב"ם הל' איסורי מזבח פ"ב הי"א ובגמ' בכורות לז, א שמום בסתר אינו מתיר את הבכור.

קושיית החזון נחום, מדוע יעשה הגוי שותפות בכוליא נוספת שרוב הסיכויים שכלל אינה קיימת? יוצא אם כן שקושיית הכסף משנה על הרמב"ם במקומה עומדת.

מכירת קנה וושט לגוי

התוספות במס' עבודה זרה (עא, א ד"ה רב אשי) כתבו: "ונראה להחמיר להקנות לגוי דבר שעושה אותה טריפה, כגון הריאה והראש מן הבהמה". וכן כתב הש"ך שם ס"ק ג, שראוי להחמיר למכור לגוי אבר שהנשמה תלויה בו. הבנת התוספות בסוגיית הגמרא היא כדעת רש"י, שרב הונא שסובר שאפילו מום קל פוטר מן הבכורה מתייחס בדבריו לדעתם של רב חסדא ורבא שדווקא שותפות של גוי באבר שהנשמה תלויה בו פוטרת, אבל לרב הונא וכן לדעת ר' יוחנן "אפילו אין לגוי שותפות אלא באוזנה שאם היה נוטל חלקו אינה לא נבילה ולא טריפה אלא מום קל בעלמא פטורה מן הבכורה". לפי הבנה זו שותפות באבר שהנשמה תלויה בו לכולי עלמא פוטרת מן הבכורה.

אמנם ייתכן ללמוד את הסוגיה בדרך אחרת. יש לכאורה מקום לתמוה, איך רב הונא שהיה גדול אמוראי בבל בדור השני מתייחס לדברי רבא שחי בדור הרביעי של האמוראים⁵, כך שעל שאלת רבא כמה תהא שותפות הגוי ותהא פטורה יענה רב הונא "אפילו אוזנו"? כך גם השמועה בשם ר' יוחנן, גדול האמוראים בארץ ישראל בדור הראשון, שאפילו מום קל פוטר מן הבכורה, קשה להבין איך היא מתייחסת לדברי רבא. אמנם ניתן להסביר שהאמוראים המאוחרים סידרו את הסוגיה מתוך דבריהם של אמוראים בני דורות שונים, ובכל אופן יש כאן דוחק גדול.

לכן נראה, שהרמב"ם פירש שמחלוקת אמוראים יש בדבר: האמוראים שמצריכים דווקא מכירת אבר שאם ינטל יעשה מום - סוברים שאבר שבסתר אינו מתיר בשותפות גוי, כי אין זה נחשב למום אלא לאבר חסר. הרמב"ם מונה שבעים ושלושה מומים בבהמה (הל' איסורי מזבח פרק שני), אבל אינו מונה ביניהם את המקרים שבהמה נעשית טריפה; דין טריפות נמצא שם בהל' י שאין מקריבים בהמה טריפה מטעם "הקריבהו נא לפחתך", אבל לא מטעם איסור הקדשת והקרבת בעל מום שהוזכר בתחילת פרק א'⁶. לפי זה, רב הונא שסובר שאפילו שותפות גוי באבר שעושה מום קל פוטרת מן הבכורה - כוונתו אפילו לאוזן, ומצד שני לדעתו שותפות באבר שאם יינטל תעשה הבהמה טריפה אינה כשותפות באבר שאם יינטל תעשה הבהמה בעלת מום, ושותפות כזו אינה מתירה כלל את הוולד מדיני בכור!

5 אמנם בר הפלוגתא השני, רב חסדא, שסבר שצריך דווקא אבר שעושה נבילה, היה תלמיד חבר של רב הונא, כפי שמשמע בעירובין סב, ב ועוד.

6 בחידושי הגר"ח על הש"ס על בבא קמא דף עו ישנה הערה [אולי מבנו הגר"ז] שבה נאמר שבהמה שנשחטה זהו פסול אחר מפסול מום, ובפסולים אחרים לא מצינו דמהני פדייה. משמע מההערה, שפסול אחר כגון טריפה לא נחשב כמום:

האם שחיטה נחשבת כהטלת מום?

ייתכן שיסוד המחלוקת תלוי בשאלה האם עצם השחיטה היא הטלת מום בבכור. התוספות בבבא קמא (עו, א ד"ה שחיטה) מקשים מדוע ששחיטת קודשים לא תחשב מום, ותיצרו דמום לאחר שחיטה אינו נחשב מום שייפדו על ידו. האחרונים דייקו מדבריהם שהשחיטה בעצם נחשבת כמום, אבל זהו מום לאחר מיתה שאינו מתיר את פדיית הקודשים. יוצא לפי זה, שבכור שאין בו דין פדייה – שחיטתו נחשבת כהטלת מום⁷.

גם בגמרא בע"ז (יג, ב) משמע ששחיטה נחשבת הטלת מום. מובאת שם ברייתא הקובעת שמקדיש קודשים בזמן הזה צריך לעקר את הבהמה, ואיזהו עיקור? נועל את הדלת בפניה והיא מתה מאליה. שואלת הגמרא: מדוע שלא יעשה לה עיקור אחר, דהיינו להשיר את פרסותיה? ומתרת משום דהוי בזיון קודשים. שוב שואלת הגמ', למה לנעול בפניה עד שתמות, שישחוט אותה! ומתרת שיבואו לידי תקלה לאוכלה. עוד שואלת הגמרא, שיעשה לה גיסטרא, כלומר יהרוג את הבמה ע"י חיתוכה לשנים, ואז לא יבואו לידי תקלה! מתרץ אביי שבקודשים הדבר אסור משום שנאמר "ונתצתם את מזבחותיהם... לא תעשון כן לה' אלוהיכם", ואילו רבא מתרץ מפני שנראה שמטיל מום בקודשים. מקשה הגמ' על רבא, הרי לא רק נראה כמטיל מום, הרי הוא מטיל מום ממש! ומתרת הגמ' שמדובר בזמן הזה וכו'. משמע שרבא מתייחס לקושיא שאותה תירץ אביי, והוא סובר שגיסטרא, כלומר חציית הבהמה, בזמן המקדש היה נחשב לעשיית מום גמור, ואם כן גם שחיטה נחשבת כהטלת מום⁸! אמנם אפשר לפרש את הסוגיא אחרת: רבא מתייחס לשאלה הראשונה מפני מה אינו מנשר את פרסותיה של הבהמה במקום לנעול אותה עד שתמות, ומתרץ שזהו מפני שנראה כמטיל מום בקודשים. לפי זה אין שום אפשרות להבין בסוגיא שגיסטרא או שחיטה נחשבות הטלת מום בקודשים⁹.

לפי זה יתכן לומר שהתוס' והרמב"ם נחלקו בפירוש סוגיא זו לשיטתם. לדעת התוספות שותפות גוי פוטרת דווקא באבר שהנשמה תלויה בו כגון קנה או ושת, כי נטילת הקנה והוושט הוי כעשיית מום בדבר שעושה טריפה, וזהו לפי הפירוש

7 ראה חידושי הגר"ח ב"ק שם, ושו"ת אבן ישראל ח"ז יו"ד סימן ז.

8 כך אכן פירשו את הגמרא הנודע ביהודה יו"ד סי' פא והגאון רבי שלמה קלוגר בשו"ת טוב טעם ודעת מהדורה תליתאי ח"ב סימן קמא ד"ה והנה נראה כדמות, ולשיטתו הוא כותב שם בסימן קסו שאכן שחיטה הוי כהטלת מום.

9 כך מפורש ברבנו חננאל 'שכל דבריו דברי קבלה', ובחידושי הראב"ד שם, וכן כתב החזון איש (שלא ראה את שניהם) ביו"ד סי' קפט אות ג. אמנם מה שכתב החזו"א שכן מפורש בתוספות בבכורות לג, ב ד"ה בעל מום, אינו הכרחי לענ"ד, כי התוספות לא באו לפרש את הסוגיא בע"ז, אלא לומר שלדעת רבא נישור פרסות הבכור אסור מדרבנן בזה"ל. החזו"א מציין לתוספות נוסף במנחות נו, ב ד"ה הכל מודים, בו מפורש כמו ההבנה הראשונה, אך כותב שהתוס' רק העתיקו את הסוגיא. וראה עוד בתוספות חכמי אנגליה (נדפס בקובץ שיטות קמאי למסכת ע"ז) שרבא מתרץ מדוע שחיטת קודשים בזמן הזה אינה מתירה את אכילתם, וזה מתאים להבנה הראשונה.

הראשון ששחיטה נחשבת הטלת מום; ואילו לדעת הרמב"ם נטילת אבר פנימי שהנשמה תלויה בו אינה נחשבת הטלת מום בבהמה וגם שחיטה אינה נחשבת הטלת מום, ולכן שותפות גוי באבר פנימי שעושה טריפה אינה נחשבת כהטלת מום ואינה פוטרת מבכורה.

לפי הרמב"ם אין למכור אבר שהנשמה תלויה בו

לפי זה יש לומר, ששותפות גוי במח או בקיבה או בלב או בקנה או בושט אינה בגדר של "אם ינטלו הוי מום" אלא בגדר פסול טריפה או נבילה, ולכן לרמב"ם שותפות זו אינה פוטרת מן הבכורה. לפיכך מדוייקים דברי הרמב"ם שמנה בהלכות בכורות שותפות באברים שבנטילתם נעשית הבהמה בעלת מום, כנטילת רגל, יד וכן אוזן, כמו שכתב לגבי שותפות גוי בפטר חמור (הלכות ביכורים פי"ב הל' טו), ולא מנה כלל אברים שעושים את הבהמה טריפה. כך מבואר בפשטות בדברי הרמב"ם בהלכות ביכורים (שם) שכתב "ואם כשיחתך חלק הגוי לא יהיה בעל מום למזבח הרי זה חייב" שבא למעט גם את הראש, שהוא אבר שבגלוי אך אם ינטל תעשה הבהמה נבילה ולא בעלת מום, ולפיכך שותפות גוי בראש לא מפקיעה קדושת בכור ופטר חמור.

לאור זאת מיושבת הנקודה שהתחבט בה הגר"ח קניבסקי ב"דרך אמונה" (שם) באיזו סברא חלקו האמוראים איזה שותפות פוטרת: יתכן מאוד שלדעת רב הונא שותפות באבר שהנשמה תלויה בו לא נחשבת שותפות כי ברגע שהאבר ינטל תמות הבהמה, ואילו לרבא ורב חסדא אין דין של "אם ינטל האבר", ושותפות באבר שהנשמה תלויה בו הוי כשותפות גוי בכל הבהמה.

והנה, מרן בשולחן ערוך נצמד ללשון הרמב"ם, שכתב ששותפות הגוי באבר שעושה מום כגון ביד או רגל וכדומה פוטרת מן הבכורה. גם הטור כתב "בזמן הזה מצוה לשתף עם הגוי באוזנו וכיוצא בו, לכן צריכים להקנות אוזן האם". גם ב'פרפרת' שהמציא החזון איש בסוף חידושי לבכורות מפורש שמוכרים את האוזן, וכן ראיתי בפרוטוקולים של ישיבות "חבר רבני ישובי פא"י" שבזמנו דנו איזה אבר ראוי למכור לנכרי, והביא הרב שמחה הכהן קוק שליט"א רב ואב"ד רחובות שטרות מכירה עתיקים שבהם מכרו לגוי את האוזן. לפי דברינו במכירת האוזן יוצאים בשופי ידי דעת הרמב"ם הטור והשולחן ערוך¹⁰, ודווקא לפי המנהג המקובל היום להקפיד למכור לגוי קנה וושט, אברים שהנשמה תלויה בהם, ספק גדול אם נפקעת קדושת הבכור לשיטתם!

לכן נראה להציע לעיונם של הפוסקים שליט"א למכור לגוי בנוסף לקנה ו/או הושט גם את האוזן של האם, ובזה תופקע קדושת הבכורה מהולד הבכור לפי כל הדעות.

10 במכירת האוזן - האם צריך לציין איזו אוזן, הימנית או השמאלית, וכן לגבי יד או רגל - הימנית או השמאלית? מלשון הרמב"ם שלא דקדק בדבר משמע שאין צורך לפרט, הואיל ויש לקונה בעלות באבר ידוע אף שאינו מסוים זוהי שותפות שפוטרת.